
БАРАНОВА С.В.,
кандидат психологічних наук,
доцент, докторант, Інститут
соціальної та політичної
психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ ДО АНАЛІЗУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

У статті на підставі застосування системного підходу представлено аналіз категорії відповідальності як складової політико-правової свідомості. Виокремлено й доведено об'єктивну відповідальність як підпорядкування зовнішнім політико-правовим умовам життя; й суб'єктивну відповідальність яка проявляється через засвоєння й оцінку особистістю морально-етичних знань, уявлень про політику і право. В контексті політико-правових відносин відповідальність особистості відображає ставлення особистості до політичного устрою суспільства, соціально-політичних процесів і участі у них, законів, формальних й неформальних норм і санкцій.

Ключеві слова: політико-правова свідомість, об'єктивна відповідальність, суб'єктивна відповідальність, системний підхід, особистість.

В статье, на основе применения системного подхода, анализируются категории ответственности в рамках политико-правового сознания. В исследовании выделено: объективную ответственность как подчинение внешним политическим и правовым условиям жизни; и субъективную ответственность, которая проявляется через освоение и оценку личностью отдельных морально-этических знаний, представлений и норм о политике и праве. В контексте политико-правовых отношений ответственность личности отражает отношение индивида к политической устройству в обществе, социально-политическим

процессам и участию в них, формальным и неформальным нормам и санкциям.

Ключевые слова: политико-правовое сознания, объективная ответственность, субъективная ответственность, системный подход, личность.

The article is based on a systematic approach and analyzes the categories of responsibility in the political and legal consciousness. The study highlighted: strict liability as the subordination of external political and legal conditions of life; subjective responsibility, which manifests itself through the development and assessment of the individual personality of the moral and ethical knowledge, beliefs and norms of politics and law. In the context of the political and legal responsibility of the individual relationship reflects the attitude of the individual to the political structure of society, social and political processes and participation in formal and informal norms and sanctions.

Key words: political and legal consciousness, strict liability, subjective responsibility, systematic approach.

Постановка проблеми. В контексті політико-правових відносин відповідальність особистості відображає ставлення особистості до політичного устрою суспільства, соціально-політичних процесів і участі у них, законів, формальних й неформальних норм і санкцій. Тут основоположним є те, що відповідальність особистості саме й проявляється й діє через особливості усвідомлення соціальних норм поведінки, передбачення можливих наслідків власних дій або без дії й санкцій за них з боку суспільства політичних інститутів. Саме через відповідальність, і виникає взаємозв'язок і взаємовідносини між суспільством і особистістю.

Відповідальність являє собою якість «вищого порядку», яка пов'язана із емоційною, моральною, духовною сторонами розвитку особистості; вона відображає схильність людини ви-

конувати власні обов'язки, звітувати про власні дії перед собою і суспільством в цілому; завдяки цієї якості людина може регулювати власну поведінку через виконання формальних й неформальних норм і стимулів. Відповідальність є невідмінною й обов'язковою рисою цивілізованого суспільства. Багатогранність й значущість цього поняття демонструється великою кількістю прикладів його вживання: «відповідальна поведінка», «брати відповідальність», «нести відповідальність», «почуття відповідальності», «вчинити відповідально», «підвищити відповідальність», «боятися відповідальності», «звільнити від відповідальності», «товариство з обмеженою відповідальністю», «посісти відповідальне становище», «безвідповідальність». Імператив «бути відповідальним» повинен стати відправною крапкою для кожного учасника політико-правових відносин у нашій країні

у сучасних трансформаційних умовах. Тому, постає *актуальним* дослідження відповідальності особистості як складової політико-правової свідомості.

Об'єктом нашого дослідження виступає відповідальність як системна якість; **предметом** дослідження є використання системного підходу у аналізі особливостей відповідальності у структурі політико-правової свідомості. Мета статті – аналіз відповідальності як складової політико-правової свідомості особистості у контексті системного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості різних аспектів відповідальності у взаємозв'язку держави і громадянина розглядалися у наукових студіях філософів, психологів, політологів, юристів, правознавців, соціологів. Серед них З. Астеміров, Б. Базилев, Л.Балуцька, С. Братусь, В. Горлов, О. Дашковська, О. Дробницький, В. Захаров, А. Зимовець, Н. Іванчук, І. Карпець, В. Келле, Д. Керімов, В. Кудрявцев, О. Лейст, Л. Міщенко, І. Самощенко, В. Селіванов, М. Строгович, М. Фарухшин та інші.

Суспільна система у політико-правових відносинах виступає як цілісна відносно особистості. Людина може існувати й діяти тільки, як що вона усвідомлює і відтворює у власній діяльності форми відносин, які потрібні й бажані для суспільства. Для успішності цього процесу людина повинна постійно мати на увазі й виконувати ті соціальні функції, які до неї висуває суспільство. У такому разі говорять про формування особистості «за образом і подобою», типових соціальних відносинах для неї та її оточення. Однак, на вибір особистості у регулятивному плані (як ми бачили) впливають як зовнішні обставини у вигляді соціальних норм і санкцій, які існують об'єктивно, так і особливості внутріш-

ньоособистісного суб'єктивного ставлення. Таким чином, на цієї підставі можемо виокремити два типу відповідального ставлення особистості до політико-правових відносин:

- об'єктивну відповідальність як підпорядковування зовнішнім політико-правовим умовам життя;
- суб'єктивну відповідальність яка проявляється через засвоєння й оцінку особистістю морально-етичних знань, уявлень про політику і право.

Припущено, що об'єктивна відповідальність є результатом впливу формальних і неформальних стимулів і покарання нормативного регулювання політико-правової поведінки особистості соціумом; суб'єктивна відповідальність пов'язана із особливостями самоусвідомлення себе як суб'єкта діяльності, і політико-правовою самоідентифікацією суб'єкту. У політико-правових відносинах важко уявити себе ці дві форми у чистому вигляді, часто ми бачимо прояв об'єднаної відповідальності, з двобічним проявом:

- відповідальність як реакція (система відповідей) суспільства на поведінку особистості (об'єктивна суспільна відповідальність);
- відповідальність як система відповідей індивіда, особистості на вимоги суспільства (суб'єктивна особова відповідальність).

На нашу думку, ці форми є прямим й зворотним зображенням реакції особистості на вимоги суспільства і особливостей їх взаємин. В особливостях взаємозв'язків особистості і суспільства (громадянина і держави) і проявляється:

- включення людини до певної, відносно стійкої системи причинно-наслідкових зв'язків сус-

пільно-політичного життя;

- наявність можливості вибірково реагувати на зовнішні ситуації через поведінковий репертуар, який сприймається у суспільстві; т.к. відповідальність є результатом поєднання можливої реалізації «необхідного» із можливістю вибору її засобів.

Специфіка системного підходу зумовлюється тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта і забезпечення її механізмів, на виявлення багатоманітних типів зв'язку складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину. Як стверджує С. Кудінов, «необхідний системний, цілісний підхід на противагу односторонньому, аналітичному її розгляду». Автор відзначає, що у філософській та психологічній літературі цілісний підхід розглядається в основному як спосіб, спрямований на вивчення його компонентів, що перебувають у взаємозв'язку, взаємозалежності [цит. за 9]. Система — це сукупність елементів, пов'язаних між собою таким чином, що виникає певна цілісність і єдність. Системний підхід заснований на здоровому глузді і на тому, що системи проявляються у всьому, що нас оточує, і є в нас самих.

Як зазначає І. Промашкова, «для вивчення механізмів формування відповідності необхідний цілісно-функціональний підхід до аналізу цієї властивості особистості. Потрібно більш детально вичленувати його операціонально-динамічний, мотиваційно-смысловий, емоційно-оцінний, регуляторно-вольовий та продуктивно-результативний компоненти і взаємозв'язки між ними» [5].

Першим, хто помітив необхідність і важливість системного підходу в галузі психології та педагогіки, був Ф. Корольов. Ним були визначені ознаки

підходу: цілісність, взаємодія елементів, зв'язки і відносини, що обумовлюють структуру системи. За словами автора, «всі частини складної системи служать загальній меті, а зміна одного параметра в системі тягне за собою зміну інших. Це дає підставу для визначення системи як не простої суми або навіть сукупності елементів, а цілісного комплексу елементів, що знаходяться в певних зв'язках і відносинах» [цит. за 3, с. 18].

Багато інших авторів також пояснюють систему через цілісність. Дослідники Куракін і Новікова [5] вважають, що «системний підхід — це, перш за все, спосіб сприйняття дійсності, що допомагає досліднику бачити в об'єкті систему, тобто цілісний комплекс взаємозалежних компонентів, що утворює особливу єдність із середовищем, що є елементом систем більш високого порядку. Розглянемо які аспекти відповідальності виокремлюють дослідники [1; 2; 9; 10] при застосуванні до неї системного підходу Б.Ломова:

- відповідальність якісна одиниця, яка має свої складові й способи їх організації;
- відповідальність на підставі її біофізичного забезпечення і зв'язку з проявами властивостей нервової системи;
- відповідальність як прояв і розкриття індивідуальних особливостей життєдіяльності різних груп випробовуваних;
- відповідальність як багатовимірне утворення;
- відповідальність через виявлення ієрархії багаторівневості її складових;
- відповідальність як встановлення подібних якостей через полісистемну якість;
- відповідальність, яка детермінована в різних планах: ди-

намічному і змістовному, особистісному й індивідуальному, біологічному й соціальному;

- відповідальність як характеристика особистості яка розвивається у в різних статево-вікових етапах;
- відповідальність як цілісність з наявністю ознак системи.

Розглянемо докладніше цей аспект. Основою цілісного вивчення відповідальності виступають положення про системний характер особистісних властивостей (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, І. Бех, О. Васильченко, Н. Завацька, Б. Ломов, С. Максименко, М. Слюсаревський, В. Татенко, Т. Титаренко, Д. Фельдштейн, ін.). Однак, на думку дослідників, вивчати всі властивості поспіль за цього підходу неможливо. Необхідно виділити основні, базові якості.

У дослідженнях К. Абульханової-Славської основними властивостями особистості виступають ініціативність та відповідальність, які яскраво виражають особливості саморегуляції та активності особистості. М.Савчин виокремлює дійсними компонентами структури особистості її властивості, тобто стійкі особливості, які виявляються у всіх видах діяльності. Як вважає дослідник, базові властивості — це ті, «які становлять основу для розвитку інших властивостей особистості». До них він відносить ініціативність, допитливість, цілеспрямованість, організованість, наполегливість, працьовитість, відповідальність і товариськість [11]. Сучасні дослідниці Н.Завацька і О.Васильченко [4] використовують цілісно-функціональний підхід до вивчення властивостей особистості, згідно з яким кожна властивість включає в себе особистісні та індивідні характеристики, функціонально пов'язані між собою. Особистісні характери-

сти включають в себе мотиваційні, когнітивні і продуктивні змінні. Як індивідні ознаки розглядаються динамічні, емоційні і регуляторно-вольові змінні. Таким чином, будь-яка особистісна властивість виглядає не атомарним, а складним системним утворенням, що включає в себе мотиваційно-сміслові та регуляторно-динамічні компоненти, які інтегрують у собі сукупність основних психічних функцій, а також особистісні та індивідуальні характеристики суб'єкта [цит. за 3, с. 34].

У дослідженнях М.Савчина відповідальність представлена як системне, цілісне утворення, що включає в себе ряд обов'язкових компонентів. Компоненти підрозділені на дві групи: індивідуальні та особистісні. Індивідуальні ознаки (динамічні, емоційні, регуляторні) більшою мірою обумовлені природними передумовами розвитку, тобто залежать від рис темпераменту і нервової. Особистісні характеристики (мотиваційні, когнітивні, продуктивні) залежать від соціальних факторів розвитку і від соціального оточення, умов діяльності; вони більш рухливі і мінливі.

Вивчення відповідальності як системної властивості особистості необхідно розглядати на основі аналізу функціональних зв'язків між компонентами як індивідного, так і особистісного плану, на що у своїх дослідженнях також вказують В. Прядеїн і М.Садова [9]. Автори відзначають, що кожен компонент у структурі відповідальності містить по дві змінні, що дозволяють дати більш конкретну характеристику досліджуваної властивості. Умовно змінні підрозділяють на гармонічні та агармонічні. Гармонічні змінні виявляються в силі, стійкості, різноманітні прагнень, тоді як агармонічні свідчать про нестійкість, слабкість, відмову від своїх

намірів. Так, до гармонічних ознак відносять «ергічність», «стенічність», «інтернальність», до агармонічних — «аергічність», «астенічність», «екстернальність». У природнообумовлених характеристиках полюсність ознак чітко виражена. В соціальних характеристиках біополарність не яскраво виражена, змінні в цих компонентах говорять не про протилежності, а швидше про взаємодоповнені. Динамічне утворення включає в себе змінні «ергічність» і «аергічність». Ергічність характеризується прагненням до досягнення поставленої мети і доведенням розпочатої справи до кінця. Ергічність — це сила, інтенсивність, стійкість і сталість прагнень до завершення мети або будь-якого доручення навіть тоді, коли воно не контролюється; подолання труднощів на шляху до мети, планомірність і послідовність дій, пошук нових способів і прийомів у реалізації відповідальної поведінки, різноманіття варіантів прояву відповідальності і т.д. Аергічність оцінюється у нестійкості прояву відповідальності, з чим пов'язані відсутність плану в досягненні мети, відволікання на сторонні справи, мала працездатність, а також часта відмова від раніше запланованого або перенесення справ «на потім». Про аергічність особистості варто вести розмову тоді, коли наявна нерішучість і незобов'язаність, відмова від реалізації важких і відповідальних завдань.

Емоційний компонент вимірюється за змінними «стенічність» й «астенічність». Стенічність — це домінування емоцій радості, гордості, оптимізму при реалізації цілей. Астенічність — це домінування тривоги, розчарування, апатії [7, с. 256].

Регуляторні характеристики визначаються за шкалою «інтернальність», тобто фіксується прагнення

суб'єкта самостійно управляти й контролювати прояви відповідальності (внутрішній локус контролю), і шкалою «екстернальність» — реалізація цієї властивості від об'єктивних причин (зовнішній локус контролю). Внутрішній локус контролю характеризується тим, що людина здебільшого приймає відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, характером, здібностями. Інтернальність проявляється в бажанні суб'єкта домагатися всього самому, своєю працею, у впевненості, що всі успіхи і невдачі залежать тільки від його відповідального ставлення. Зовнішній локус контролю характеризується тим, що суб'єкт схильний приписувати відповідальність за все зовнішнім чинникам, знаходячи причини в інших людях, у навколишньому середовищі, у долі або випадку. Екстернальність характеризується сподіванням на випадок або везіння, невірою у свої сили, впевненістю, що ніяка відповідальність не може нічого змінити і т.д. [цит. за 5, с. 76]

Мотиваційний аспект включає в себе змінні соціоцентризму й егоцентризму. Соціоцентризм — це соціально значуща мотивація, виражена в домінуванні спонукань, пов'язаних із почуттям обов'язку і необхідністю виконання дорученого, прагненням реалізувати наміри близьких людей, бажанням допомогти оточуючим, заслужити їхню повагу і т.д. Егоцентризм — це особистісно значуща мотивація, виражена домінуванням спонукань, пов'язаних із бажанням проявити свої можливості і здібності, розвинути у себе завзятість і волю, прагнення бути самостійним і незалежним, в групі, отримати заохочення, прагнення звернути на себе увагу інших людей, уникнути особистих ускладнень і т.д.

Когнітивна сторона представлена свідомістю та обізнаністю. Осмисленість — це глибина і цілісність уявлень суб'єкта про відповідальність. Осмисленість припускає більш загальне, наукове визначення відповідальності, виявлення її істотних ознак, тривалість утримання мети, наполегливість у досягненні наміченого, послідовність дій в обраному напрямку, обов'язковість виконання дорученого, передбачення наслідків вибору, значимість стремління людини, необхідність відповіді за скоєне і т.д.

Поінформованість — це знання про функції та властивості відповідальності, які можуть мати загальний характер. Поінформованість передбачає наявність у суб'єкта загальних відомостей про конкретні функції особистісної властивості, вказівки на прояв відповідальної поведінки в діяльності, прагнення відстояти свою позицію, подолання труднощів на шляху до мети, а також є умовою і засобом досягнення будь-яких цілей [7, с. 267]

Рефлексивно-оцінна ознака також містить дві змінні: «предметно-комунікативну» і «предметно-особистісну». Предметно-комунікативна сфера — це успіх у роботі, виконання обов'язкових справ, вирішення завдань, поставлених колективом, підвищення ефективності в навчальній, виробничій та інших сферах діяльності, а суб'єктно-особистісна сфера — це можливість зміцнити самоповагу, підвищити свою самооцінку, зміцнити почуття впевненості, розширити зна-

йомства з іншими людьми, формування самостійності і впевненості у своїх силах і т.д.

Відзначимо, що відповідальність як системна властивість особистості можлива лише у процесі розгляду функціональної єдності мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторних і результативних складових.

Таким чином, можемо зробити *висновки*, що системний підхід дозволяє виявити роль окремих характеристик відповідальності і визначити як сильні, так і слабкі сторони особистості. При дослідженні функціональних зв'язків між окремими її компонентами реалізується можливість дати більш повний аналіз відповідальності з метою розвитку її слабких сторін, а також можливості визначити умови та фактори її розвитку.

В контексті політико-правових відносин відповідальність особистості відображає ставлення особистості до політичного устрою суспільства, соціально-політичних процесів і участі у них, законів, формальних й неформальних норм і санкцій. Тут основоположним є те, що відповідальність особистості саме й проявляється й діє через особливості усвідомлення соціальних норм поведінки, передбачення можливих наслідків власних дій або без дії й санкцій за них з боку суспільства політичних інститутів. Саме через відповідальність, як ми бачимо, і виникає взаємозв'язок і взаємовідносини між суспільством і особистістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балущька Л. Сутність політичної відповідальності: часова тривалість та суб'єктно-об'єктні особливості // Вісник Львівського ун-ту, 2011. Вип. 14. — С.166-174.

2. Баранова С.В. Психологічні особливості громадянської відповідальності особистості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб.наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; за заг.ред. М.М.Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2011. – С. 184 – 193.
3. Виндельбанд В. О свободе воли. – М.: АСТ, 2000. – 208 с.
4. Васильченко О. Психологія репродуктивної поведінки особистості: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 2013 г. – 48 с.
5. Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні: монографія /О.Ф.Новікова, М.Є.Дейч, О.В.Панькова та ін; НАН України, ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2013. – 296 с. - Режим доступу: http://ier.donetsk.ua/publish/mono/Novikova_Deych_Pankova.pdf
6. Зимовець А.В. До питання про особливості конституційно-правового закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини // [Електронний ресурс] / А. В. Зимовець // Форум права. - 2008. - № 1. - С. 157-163. - Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2008-1/08zavdil.pdf>.
7. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: 1984. – 443 с.
9. Садова М. Психологічні передумови вивчення відповідальності особистості з точки зору цілісно-функціонального підходу [Електронний ресурс] / М.Садова // Серія «Філософія». Вип 13 - С. 101-105. - Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1112>
10. Савчин М. В. Вікова психологія / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. - К. : Академвидав, 2006. - 360 с.
11. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: Дис. ... д-ра псих. н.: 19.00.07. - К., 1997.
12. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Э.Фромм. – Мн.: ООО Попурри, 1998. – 672 с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Baluts'ka L. Sutnist' politychnoyi vidpovidal'nosti: chasova tryvalist' ta sub'yektno-ob'yektni osoblyvosti //Visnyk L'vivs'koho un-tu, 2011. Vyp. 14. – S.166-174.
2. Baranova S. Psykholohichni osoblyvosti hromadyans'koyi vidpovidal'nosti osobystosti // Problemy politychnoyi psykholohiyi ta yiyi rol' u stanovlenni hromadyanyina Ukrayins'koyi derzhavy: zb.nauk. prats' / Asotsiatsiya politychnykh psykholohiv Ukrayiny, Instytut sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi NAPN Ukrayiny; za zah.red. M.M.Slyusarevs'koho. – K.: Milenium, 2011. – S. 184 – 193.
3. Vindel'band V. O svobode voli. – М.: АСТ, 2000. – 208 с.
4. Vasy'l'chenko O. Psykholohiya reproductyvnoyi povedinky osobystosti: avtoref. dys. ... d-ra psykhol. nauk: 19.00.05 2013 h. – 48 s.
5. Diahnostyka stanu ta perspektyv rozvytku sotsial'noyi vidpovidal'nosti v Ukrayini:

- monohrafiya /O.F.Novikova, M.Ye.Deych, O.V.Pan'kova ta in; NAN Ukrayiny, in-t ekonomiky prom-sti. – Donetsk, 2013. – 296 s. - Rezhym dostupu: http://iep.donetsk.ua/publish/mono/Novikova_Deych_Pankova.pdf*
6. Zymovets' A.V. Do pytannya pro osoblyvosti konstitutsiyno-pravovoho zakriplennya pryntsypu vzayemnoyi vidpovidal'nosti derzhavy i lyudyny // [Elektronnyy resurs] / A. V. Zymovets' // Forum prava. - 2008. - # 1. - S. 157-163. - Rezhym dostupu: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2008-1/08zavdil.pdf>.
 7. Yonas H. Pryntsyp vidpovidal'nosti. U poshukakh etyky dlya tekhnolohichnoyi tsyvilizatsiyi. – K.: Libra, 2001. – 400 s.
 8. Lomov B.F. Metodolohicheskiye y teoreticheskiye problemy psykholohyy. – M.: 1984. – 443 s.
 9. Sadova M. Pyskholohichni peredumovy vyvchennya vidpovidal'nosti osobystosti z tochky zoru tsilisno-funktsional'noho pidkhodu [Elektronnyy resurs] / M.Sadova // Seriya «Filosofiya». Vyp 13 - S. 101-105. - Rezhym dostupu: <http://social-science.com.ua/article/1112>
 10. Savchyn M. V. Vikova psykholohiya / M. V. Savchyn, L. P. Vasylenko. - K. : Akademvydav, 2006. - 360 s.
 11. Savchyn M.V. Pyskholohichni osnovy rozvytku vidpovidal'noyi povedinky osobystosti: Dys. ... d- ra psykh. n.: 19.00.07. - K., 1997.
 12. Fromm EH. Begstvo ot svobody. Chelovek dlya sebya / EH.Fromm. – Mn.: OOO Popurri, 1998. – 672 s.